

อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีผลต่อสังคมไทย Influence of the Belief of the Nibbana Affect Thai Society

ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

Praphat Srikulkij

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: ppsk940@gmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาความหมาย ประเภทและลักษณะของพระนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อศึกษาวิเคราะห์นัยต่างๆ และพัฒนาการเกี่ยวกับพระนิพพานในทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท และ 3) เพื่อศึกษาอิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีผลต่อสังคมไทย งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า

พระนิพพานในทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท คือภาวะทางจิตที่บรรลู่ถึงความจริงสูงสุด เป็นธรรมชาติที่การออกไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัด พระนิพพานมีความสงบเป็นลักษณะ พระนิพพานเป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นสุข และเป็นอนัตตา เพราะภาวะของพระนิพพานหมายถึงภาวะที่พ้นทุกข์ เป็นความดับแห่งกิเลส ภาวะของพระนิพพานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทคือความว่างจากกิเลสตัณหา ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” พระนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวไว้ 2 ประเภทคือ สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน

ส่วนไวพจน์หรือนัยต่างๆ ของพระนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวไว้หลากหลาย เช่น นิพพานไม่ถูกปรุงแต่ง (อสังขตะ) นิพพานคือธรรมอันเป็นที่ดับกิเลสตัณหา เป็นต้น (นิโรธะ) นิพพานคือธรรมอันเป็นที่สงัดจากกามทั้งหลาย (วิเวกะ) และนิพพานคือความหลุดพ้น (วิโมกข์) เป็นต้น การปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพาน คือการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปดประการ เป็นความอิสระของจิต เป็นภาวะจิตของพระอริยบุคคลที่เข้าถึงพระนิพพาน เริ่มตั้งแต่โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคล และพระอรหันตบุคคล

อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีต่อสังคมไทย จากการศึกษาพบว่า กลุ่มแรกมีความเชื่อว่าพระนิพพานมีสถานที่อยู่ เป็นเมืองหนึ่งต่างหากจากโลกมนุษย์ เป็นที่อยู่ของโลกแห่งวิญญานของผู้ทำความดีขั้นสูงกว่าคนธรรมดาทั่วไป ทรรศนะนี้เป็นวิถีความเชื่อแบบดั้งเดิมคือการนับถือผี หรือวิญญานของบรรพบุรุษ กลุ่มที่สองมีความเชื่อว่า พระนิพพานคือการดับ

สนิทของกิเลสและตัณหาทั้งปวง เป็นภาวะจิตของพระอรหันต์ เมื่อบรรลุนิพพานแล้วก็หมดสิ้น ภาวะนี้ ไม่มีการเกิดอีก ไม่มีที่อยู่อาศัย ความเชื่อนี้มีอิทธิพลตามหลักศรัทธาและปัญญาใน พระพุทธศาสนาเถรวาท และ กลุ่มที่สามมีความเชื่อว่าพระนิพพานคือเมืองแก้ว เมืองสวรรค์ เมืองบริสุทธิ์ของพระอรหันต์ซึ่งมีหลายแห่ง ซึ่งเป็นเมืองหนึ่งต่างหากจากโลกมนุษย์ เป็นที่อยู่ อาศัยและสิ่งสถิตของพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อนิพพานไปแล้ว ความเชื่อนี้ได้รับอิทธิพลมา จากแนวคิดพระพุทธศาสนาเถรวาท

คำสำคัญ: นิพพาน, พระอริยบุคคล

Abstract

The purpose of thesis have three objectives: (1) to study of the meaning kind and character of the Nibbana in Theravada Buddhism (2) to analytical study of the significance and development of Nibbana in Buddhist concept (3) to study of the influence of a belief of the *Nibbana* affect Thai society. This study is a documentary research.

It could be concluded from the study that: The *Nibbana* in Theravada Buddhism, Nibbana is reality which changes the way insight or heightens consciousness. Character of Nibbana is calmness from *Kilesa* and *Tanha* [defilements and craving]. The Nibbana it is states the permanent happiness and not-self. The space-state of Nibbana in the principal of Theravada is the empty from defilement [*kilesa*] carve '*Tanha*' that are the holders 'this is' 'I' This is my one. It is called shows that *Nibbana* is *Anatta* because it is a state or event of liberation or a metaphysical state. So the Nibbana in Theravada Buddhism, 2 types (1) Nibbana with the substratum of life remaining (2) Nibbana without any substratum of life remaining (extinction of the defilements, extinction of the Aggregates)

The Synonyms of Nibbana in Theravada Buddhism such as the states of Unconditioned, the cessation of suffering ; extinction of suffering liberation, seclusion from the essentials of existence, i.e. Nibbana, liberation through voidness ; void liberation, liberation through signlessness ; signless liberation, liberation through disposition lessness ; desireless liberation etc.

The doctrine which teaches for Attaining Nibbana ; the Noble Eightfold Paths. "The Freedom of Mind" means the identical truth refers to the principle

of nature of mind releasing from defilements etc. the state of consciousness Ariyapuggala [the noble individual]: Stream-Enterer, Once-Returner, Non-Returner, the Worthy One.

The thought of the influence of Nibbana or Nirvana (Extinction) in Thai society. By a study It found that the Group of people believe that: the Nirvana still is still being, the Nirvana separated from our world and setting far away from our world. It is a voiding of consciousness which is the haven place. This is the Buddhist original confidence of the first Group. The second group of the people believe that: Nirvana (Extinction) is the extinction of passion and desire and is the extinction of Aggregates It is the mind of a (Arahanta) Holy One who get a (Arahanta) Holy one will have no birth at all. This faith is the influence of Theravada section in Buddhism. The third group has a faith that: Nirvana (Extinction) is the gem town, haven, purified Place. It is the Resident of (Arahanta) Holy one eternally. This confidence depend on the influence of Mahayana section in Buddhism.

Keywords: Nibbana, Noble Person

1. บทนำ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีในอดีตทั้งสิ้น 20 อสงไขยแสนกัป โดยใช้เวลาคิดอยู่ในใจ 7 อสงไขย เปล่งวาจาว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้า 9 อสงไขย และทรงเปล่งวาจาพร้อมกับทำทางกาย 4 อสงไขย รวม 20 อสงไขยและอีกแสนกัป (พระคัมภีร์จนาปริยเอระ, 2552: 4) ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่ใช้ระยะเวลานานนับไม่ถ้วนเพื่อเป้าหมายสูงสุดอะไรบางอย่างขณะที่เป็นพระโพธิสัตว์นั้น ทรงมีจิตใจที่แน่วแน่ต่อมรรค ผล นิพพาน สุดท้ายพระองค์ก็ได้ตรัสรู้ความจริงธรรมชาติ 4 ประการ คือ 1. ทุกขสัจ ได้แก่ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ อุปาทานขันธ์ 5 ก็เป็นทุกข์ 2. สมุทยสัจ ได้แก่ ต้นเหตุ 3 ประการ คือการตัณหา ความอยากในกาม ชาติตัณหา ความอยากในภพ วิภวตัณหา ความอยากไม่อยู่ในภพ 3. นิโรธสัจ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา 4. มรรคสัจ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ 8 คือ 1. สัมมาทิฏฐิ 2. สัมมาสังกัปปะ 3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ 6. สัมมาวายามะ 7. สัมมาสติ 8. สัมมาสมาธิ (วิ.ม. (ไทย) 4/14/21-22) ความจริงทั้ง 4 นี้เรียกว่า อริยสัจ 4

ในบรรดาอริยสัจ 4 นี้ ธรรมชั้นสูงสุด คือ นิโรธสัจ ได้แก่ พระนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อัย โข สา ภิกขเว มัชฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมพุทธา จกขุภณฺเณ ภณฺเณ อูปสมาย อภิญญาย สมโพธาย นิพพานาย สวตตติ” (วิ.ม. (บาลี) 4/13/13) แปลว่า ภิกขุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อพระนิพพาน (วิ.ม. (ไทย) 4/14/20) จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้วทรงมีวัตถุประสงค์หลักคือชี้แนะ นำพาหมู่สรรพสัตว์ข้ามพ้นจากวัฏสงสารเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน ดังนั้นพระนิพพานจึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2554: 166)

สังคมปัจจุบันรวมถึงนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาหลายรูป หลายท่านให้ความหมายพระนิพพานไว้หลายนัย เช่น สุข เย็น สงบ สันติ อาจผิตบ้าง ถูกบ้าง ซึ่งก็อันตรายเป็นภัยต่อพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นหลักธรรมหรือเป้าหมายสูงสุดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่พระองค์ใช้เวลาแสวงหามาถึง 20 อสงไขย แม้พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ก็ได้กล่าวประเด็นนี้ไว้ว่า “นิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกหรือผู้ปฏิบัติยังไม่อาจจะรู้ไม่อาจจะเข้าใจหลักการนี้ด้วยประสบการณ์ตนเอง พระศาสดาจึงต้องแสดงหลักการนี้ไว้ให้ชัด เท่าที่จะใช้ภาษาสื่อสารให้สติปัญญาของผู้ปฏิบัติรู้เข้าใจได้ มิฉะนั้นผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติไปแทนที่จะบรรลุพระนิพพานอันเป็นสภาวะแท้ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ก็จะเป็นการเข้าใจและบรรลุนิพพานแบบศาสนาพราหมณ์-ฮินดูไป หรืออาจเข้าใจนิพพานแบบศาสนาพุทธฝ่ายมหายานไป ซึ่งอาจจะเข้าถึงฉานสมาบัติแล้วเข้าใจว่านี่เป็นนิพพาน หรือปฏิบัติไปรู้สึกว่าได้เข้าไปเข้าร่วมกับสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็นึกว่านั่นคือนิพพาน” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542: 17) แนวคิดเช่นนี้ก็จะพาเข้าสู่เป็นมิจฉาทิฎฐิ (ที.สี. (ไทย) 9/93/37) (ความเห็นผิด) ไป แนวคิดเรื่องนิพพานเป็นภพภูมิที่อยู่ของพระอรหันต์ บ้าง แนวคิดที่ว่าพระนิพพานเป็นอัตตา บ้าง อนัตตา บ้าง ซึ่งปัญหาเหล่านี้มีมาตั้งแต่สมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดำรงพระชนมายุอยู่ บ้างก็บอกว่านิพพานอาจมีสภาพไม่ใช่ทั้งอัตตาและอนัตตา แต่เป็นอีกมิติหนึ่ง เป็นสิ่งหรือสภาวะธรรมที่สามารถก้าวผ่านสภาวะทั้งสอง (ยุค ศรีอาริยะ, 2542: 222) ประเด็นเรื่องพระนิพพานจึงเป็นที่สงสัย เป็นปัญหาที่ถกเถียงกันมาตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน ก่อนที่พระพุทธองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ตรัสแก่พระอานนท์ ว่า “โย โว อานนท มยา ธมฺโม จ วินโย เทสิโต ปญฺญโต โส โว มมจเจเน สตถา” (ที.ม. (บาลี) 10/216/134) แปลความว่า “อานนท์ บางทีพวกเธออาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้นั้นพวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม. (ไทย) 10/216/164)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานธรรมวินัยที่ทรงแสดงไว้แล้วแก่สาวกทั้งหลายนั้นจักเป็นศาสดาแทนพระองค์สืบต่อไป ธรรมวินัยนั้น

เวลานี้เก็บรักษาอยู่ที่พระไตรปิฎก” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542: 16) การจะตีความพระนิพพานในปัจจุบัน ต้องตีความจากภาษาบาลีก่อน เพราะภาษาบาลี แปลว่าภาษาที่รักษาคำสอนของพระพุทธเจ้า (พุทธวจน ปาเลตตี ปาลี) (หลวงเทพรัตนุศิษย์, 2550: 238) แล้วค่อยมาดูคำอธิบายขยายความจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาตามลำดับมา แม้พระเถระหรือโบราณจารย์ก่อนจะรจนาคัมภีร์ภาษาบาลีได้เขียนสูตรอันดับที่ 1 ก่อนว่า “อโต อกขรสนญาโต แปลความว่า เนื้อความ (สภาวะ) หมายรู้ได้ด้วยอักขระ” (กัจจายนเถระ, 2536: 1) อนึ่ง อายุของพระพุทธศาสนาผ่านไป ประมาณ 2,600 ปี การตีความนิพพานในยุคปัจจุบันจำนวนมากเป็นการตีความเข้าใจที่ผิดของตนเอง เช่นตีความว่า อัตตานั้นสังคจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุขเกิดจากวิเวก (สมาธิ อยู่ จึงชื่อว่า บรรลุนิพพานในปัจจุบัน อันเป็นบรมธรรม (ที.ส. (ไทย) 9/95/37) อย่างนี้เป็นต้น ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นที่ผิดคือความเห็นผิด เรื่องชื่อสภาวะประเภทของพระนิพพานจึงต้องมีการตีความทางพระพุทธศาสนาในระดับปฐมภูมิคือพระไตรปิฎกอักขระบาลีและคัมภีร์อรรถกถาตามกฎเกณฑ์แห่งไวยากรณ์บาลีเป็นต้นตามลำดับ เมื่อพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาและเป็นประเด็นปัญหาตั้งแต่ในยุคพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่องพระนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะปัญหาเรื่องนิพพานยังเป็นปัญหาซับซ้อนและสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งทางด้านความรู้ ความเข้าใจ และความเชื่อของชาวพุทธที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงที่ปรากฏในสังคมไทย

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความหมาย ประเภทและลักษณะของพระนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์นัยยะต่าง ๆ ของพระนิพพานตามทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท
3. เพื่อศึกษาอิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีต่อสังคมไทย

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยทำการศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 คัมภีร์อรรถกถา และปกรณ์วิเสส เช่น วิสุทธิมรรค วิมุตติมรรค อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น และตำราวิชาการด้านพระพุทธศาสนาอื่น ๆ นอกจากนี้ยังได้มุ่งศึกษาหนังสือที่เกี่ยวข้องในส่วนของนักวิชาการไทย เช่น หนังสือพุทธธรรม หนังสือนิพพานเป็นอนัตตา ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เป็นต้น โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้ 1) ศึกษา

รวบรวมข้อมูลหลักฐานจากเอกสารระดับปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2500 และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 2) ศึกษารวบรวมข้อมูลหลักฐานจากเอกสารระดับทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย พจนานุกรมคัมภีร์บาลีและฉบับภาษาไทย และตำราวิชาการด้านพระพุทธศาสนาพร้อมทั้งหนังสือ บทความ เอกสาร งานวิจัยอื่นที่เกี่ยวข้อง 3) การวิเคราะห์ข้อมูลจากข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อให้ได้ข้อมูลเรียบเรียง สอดคล้องกับวัตถุประสงค์และตอบปัญหาที่ต้องทราบ 4) การสังเคราะห์ข้อมูลและงานเขียนสารนิพนธ์ตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ 5) เรียบเรียงเนื้อหาของแต่ละบทให้สอดคล้องกัน 6) สรุปผลการศึกษาโดยเขียนรายงานในรูปแบบพรรณนา (Description) นำเสนอผลการศึกษา ข้อเสนอแนะ จัดพิมพ์เข้ารูปเล่ม

4. สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีผลต่อสังคมไทย ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และตำราทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องตลอดถึงงานวิจัยดังกล่าวมาแล้ว มีรายละเอียดตามที่ได้ศึกษามาแล้ว สรุปได้ดังต่อไปนี้

คำสอนเรื่องพระนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่ปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎก พบว่าคำว่า นิพพาน มีปรากฏโดยประการต่าง ๆ ดังนี้คือ ธรรมเพื่อสาร์อกราคะ (ราควิราคะ) เพื่อสร้างความเมา (มทนิมมทนะ) เพื่อดับความกระหาย (ปิปาสวินยะ) เพื่อถอนความอาลัย (อาลัยสมุคฆาตะ) เพื่อตัดวิญญะ (วิญญูปัจเจทะ) เพื่อความสิ้นตันทา (ตันทักขะ) เพื่อคลายความกำหนัด (วิราคะ) เพื่อดับทุกข์ (นิโรธะ) เพื่อนิพพาน (นิพพานะ) ประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมัตตะ) ในกลุ่มพระนิพพานและไวพจน์ดังกล่าวที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกมีสองนัยยะ คือ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงในการละกิเลสตันทา อีกนัยยะหนึ่ง เป็นข้อห้ามทางพระวินัยบัญญัติในการที่ภิกษุจะพูดอวดอุตตริมนุสสธรรมไม่ได้เพราะจะทำให้ขาดจากความพระภิกษุคือปาราชิก ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสเรียกกลุ่มภิกษุที่กล่าวพระนิพพานและไวพจน์ของพระนิพพานเพื่อทำมาหาเลี้ยงชีพว่า “เป็นโมฆบุรุษ บ้าง ไม่ใช่สมณะ บ้าง ไม่เป็นเชื้อสายศากยบุตร บ้าง เปรียบเหมือนใบไม้เหี่ยวเหลืองหลุดจากขั้วแล้ว ไม่อาจเป็นของเขียวสดต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า เป็นปาราชิก เป็นมหาโจร หาสงวาสมิได้”

ที่ปรากฏคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก นิพพาน แปลได้หลายอย่างกล่าวคือ นิพพาน คือความสิ้นแห่งราคะ (ราควิกขะ) ความสิ้นไปแห่งโทสะ (โสสัักขะ) และโมหะ (โมหักขะ) พระนิพพานจึงชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาลควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

อายตนะ (นิพพาน) เป็นสภาพที่มีอยู่ แต่ในอายตนะนั้น ไม่มีปฐวีธาตุ ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ ไม่มีอากาศธาตุ ไม่มีวิญญาณัญญาตนะ ไม่มีอากาสนัญญาตนะ ไม่มีนิวาสัญญานาสนัญญาตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีดวงอาทิตย์ และดวงจันทร์ทั้งสองนั้น ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่า มีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจุติ มีการอุบัติ อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว นี่แลคือที่สุดแห่งทุกข์ พระนิพพาน เป็นธรรมชาติเห็นได้ยาก ฐานะที่บุคคลเห็นได้ยาก (สุทสส) ชื่อว่า นิพพาน อันไม่มีต้นหา นิพพานนั้นเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ไม่เห็นได้ง่าย ต้นหาอันบุคคลแทงตลอดแล้ว ก็เลสเครื่องกังวลก็ไม่มีแก่ผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่

นิพพาน หมายถึง ธรรม (สภาวะความจริง) ที่ไม่เกิด ไม่ตาย ไม่มีการแตกดับ นิพพานธรรมชาติที่ไม่เกิด (อชาติ) ไม่ปรากฏ (อภูติ) ไม่ถูกเหตุสร้าง (อกต) ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (อสงขต) มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จักไม่มีในโลกนี้ก็จะไม่ปรากฏภาวะสลัดออกจากธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ที่ปรากฏแล้ว ที่ถูกเหตุสร้างแล้ว ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่ ฉะนั้น จึงปรากฏภาวะสลัดออกจากธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ที่ปรากฏแล้ว ที่ถูกเหตุสร้างแล้ว ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว

ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่เศร้าโศก มีความสงบเย็น สิ้นภาพชาติ ไม่เกิดอีก “บุคคลผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่โดยไม่เดือดร้อน ในเวลาจนจะตายก็ไม่เศร้าโศก ชื่อว่าพบนิพพานแล้ว เป็นปราชญ์ แม้จะอยู่ท่ามกลางคนที่เศร้าโศก ก็ไม่เศร้าโศก ภิกษุผู้ตัดภวตัณหา ได้เด็ดขาดมีจิตสงบ มีชาติสังสารสิ้นแล้ว เธอย่อมไม่มีภพใหม่” “ผู้ดับกิเลสแล้วย่อมอยู่เป็นสุข ทุกเมื่อ ผู้ไม่ติดอยู่ในกาม เป็นคนเยือกเย็น ไม่มีอุปธิกิเลส ตัดกิเลสเครื่องข้องทุกอย่างแล้ว พึงกำจัดความกระวนกระวายในใจ เข้าถึงความสงบ ย่อมอยู่เป็นสุข”

นิพพานเมื่อว่าด้วยปริยายแล้ว แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สอุปานิเสสนิพพาน หมายถึง สภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขันธ 5 ได้แก่ สภาวะของพระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุความสิ้นกิเลสแล้ว แต่ยังทรงขันธ 5 หรือยังมีชีวิตอยู่ และอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งหมายถึงสภาวะของนิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ 5 ได้แก่ สภาวะที่ดับได้ทั้งกิเลสและขันธ 5 โดยสิ้นเชิง

ไวพจน์พระนิพพานที่ปรากฏพระสูตรปิฎก มีปรากฏมากมาย เช่น อสงขต (ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย 4 คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร) รากกขย (ธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งรากะ) โทสขย (ธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งโทสะ) โมหขย (ธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งโมหะ) วิเวก (ธรรมอันเป็นที่สัจจากามทั้งหลาย) วิราคะ (ธรรมอันปราศจากรากะ) นิโรธ (ธรรมอันเป็นที่ดับกิเลสต้นหาเป็นต้น) โวสสัคค (ธรรมอันเป็นที่สลัดออกซึ่งกิเลส) อนต (ธรรมอันไม่น้อมไปสู่ต้นหา) อนาสว (ธรรมอันหาอาสวะมิได้) สจจ (ธรรมอันเป็นสัจจะคือนิพพาน (นิโรธสัจ) ของจริงเพียงสิ่งเดียว ไม่มีสิ่งที่สองเทียบ) ปาร (ธรรมที่เป็นฝั่งแห่งนิพพาน ฝั่งนอกที่กิเลส และ

ทุกข์ตามไปไม่ถึง) สุกุทส (นิพพานคือธรรมที่เห็นได้ยากยิ่ง อันผู้ไม่สิ้นอาสวะเห็นได้ยากที่สุด) ฐวั (นิพพาน คือธรรมอันยั่งยืน : ยั่งยืนมั่นคงไม่แปรผัน) สนต (นิพพานคือธรรมจากกิเลส รูปนามขันธห้า สงบระงับจากการปรุงแต่งเสียดแทงผาลน) และ อมต (นิพพานคือธรรมอันเป็นอมตะ ไม่ตายเพราะไม่มีการเกิด เพราะไม่อยู่ในอำนาจเหตุปัจจัย) เป็นต้น

พระนิพพานในทรรคนะพระอภิธรรม เมื่อกล่าวโดยธรรม 11 กองแล้ว พระนิพพานนั้นพ้นจากกาลทั้ง 3 จึงไม่เป็นขันธ นิพพานเป็นพหิตระ นิพพานเป็นสุขุมะ นิพพานเป็นปนิตะ นิพพานเป็นทุเร โกล พระนิพพานเป็นขันธวิมุตติ คือพ้นจากขันธ และนิพพานพ้นจากกาลทั้ง 3 ด้วยจึงได้ชื่อว่าเป็น กาลวิมุตติ เมื่อกล่าวโดยสามัญญลักษณะสภาพของนิพพานมีเพียง 1 คือ อนัตตลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า ปราศจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีการเกิดแก่ เจ็บ ตาย ไฉน ใดๆ ทั้งสิ้น แต่นิพพานไม่มีอนิจจลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่เที่ยง มั่นคง ยั่งยืน ไม่แปรผัน และนิพพาน ไม่มีทุกขลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ทนอยู่ได้ ด้วยว่าไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ และด้วยเหตุที่นิพพานเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า จึงมีสภาพที่ทนอยู่ หรือดำรงคงอยู่ในสภาพที่ว่างเปล่านั้นตลอดไป ดังนั้นสภาวะลักษณะของพระนิพพานจึงเป็น “นิจจํ สุขํ อนตตา” ส่วน วิเศษลักษณะของนิพพาน มีเพียง 3 ประการ ‘สนติลักษณะ’ มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ ‘อจุตริส’ มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ (สัมปัตติรส) ‘อนิมิตตปัจจุภูฐาน’ ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ ‘นิสสรณปัจจุภูฐาน’ หรือมีความออกไปจากภพ เป็นผล “ปฏภูฐานํ น ลภถิติ” ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุ จากปัจจัยทั้งปวง)

วิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานนั้น ได้แก่การปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาหรือการปฏิบัติตามทางสายกลาง ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักอริยมรรคอันมีองค์ประกอบ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิความเห็นถูกต้อง สัมมาสังกัปปะ ความคิดหรือความดำริถูกต้อง สัมมาวาจา การพูดคำดี สัมมากัมมันตะ การกระทำการงานที่ดี สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพโดยสุจริต สัมมาวายามะ การมีความเพียรพยายามที่ดี สัมมาสติ การระลึกในทางที่ดี และสัมมาสมาธิ การตั้งจิตไว้ชอบ ซึ่งเน้นการฝึกจิตที่เรียกว่า การปฏิบัติกรรมฐานสองประการ คือ สมถกรรมฐานอันเป็นทางที่จะนำไปสู่การได้ฌาน 4 และวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นทางที่จะนำไปสู่การบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลทั้ง 4 (ลำดับที่ 4 คือ พระอรหันต์ ซึ่งก็ได้แก่ท่านผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง)

การประหารกิเลสของโลกุตตรจิต โสดาปัตติมรรคจิต ประหารโลภมูลจิต ที่เป็นทิฐิจิตสัมปยุต 4 ดวง และโมหมูลจิตที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต 1 ดวง ได้เป็นสมุจเฉทปหาน สกทาคามิมรรคจิต ประหารกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงได้เป็น ตทังคานุปหาน อนาคามิมรรคจิต

ประหารโทสมูลจิต 2 ดวง คือได้เป็นสมุจเฉทปหาน อรหัตตมรรคจิตประหารโลภมูลจิต 4 ดวง ที่เป็นทิฐิวิปยุต 4 ดวง และโมหมูลจิต ที่เป็นอุทธัจจสัมปยุต 1 ดวง ได้เป็นสมุจเฉทปหาน

การละกิเลสและสังโยชน์ของพระอริยบุคคล พระโสดาบันบุคคล สามารถละสัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สลัppตปราคาสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน พระสกทาคามีบุคคลละสังโยชน์ข้อสัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัppตปราคาส และบรรเทา โลภ หลงได้ พระอนาคามีบุคคล สัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัppตปราคาส กามราคะ และภริขะได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน ส่วนพระอรหันต์บุคคล ละสังโยชน์ได้ทั้งหมดเป็นสมุจเฉทปหาน

จากการศึกษาเกี่ยวกับอิทธิพลความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องพระนิพพานที่มีต่อสังคมไทย พบว่ามีทัศนคติของนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาที่เสนอแนวคิดเกี่ยวกับนิพพาน ดังต่อไปนี้

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่าพระนิพพานไม่ใช่การตายของพระอรหันต์ นิพพานนั้นหมายถึงความเย็นเพราะไม่มีกิเลสและไม่ต้องตาย นิพพานนี้ไม่ได้เกี่ยวกับความตาย แต่หมายถึงความเย็น ถ้าตายแล้วจะรู้สึกเย็นอย่างไรได้ คนตายรู้สึกร้อนรู้สึกเย็นได้อย่างไร มันต้องเป็นของคนที่ยังมีความรู้สึกอยู่ คือไม่ตายนั่นเอง นิพพานแปลว่าเย็น เมื่อใดไม่มีร้อนเมื่อนั้นก็เย็น มันเย็นชนิดที่ไม่มีร้อน. ไม่ใช่เอาของเย็น ๆ มากินเข้าไป เช่นว่าเอาน้ำแข็งมากินเข้าไปแล้วมันก็จะเย็น, มันเย็นอย่างนี้ มันอีกความหมายหนึ่ง เย็นในนิพพานนั้น หมายความว่ามันไม่มีความร้อน ไม่ต้องเอาน้ำแข็งมากินหรืออะไรทำนองนั้น โดยสรุปท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายไว้ 3 ประการ คือ 1) นิพพาน หมายถึงอาการที่ความทุกข์และกิเลสดับลงไป 2) นิพพาน หมายถึงภาวะที่จิตนั้นไม่ถูกกระทำให้เราร้อนเจ็บปวดอีกต่อไป และ 3) นิพพาน เป็นธรรมชาติอันหนึ่งที่มีอยู่ตลอดอนันตกาล เป็นที่ดับสิ้นของกิเลสและทุกข์ เป็นแดนที่ดับสิ้นของกิเลสและความทุกข์ (พุทธทาสภิกขุ, 2511: 287)

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวว่าคำว่า นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัดไปหรือเป็นไปบ้าง เครื่องร่อนรัดบ้าง) ใช้เป็นกริยาของไฟ หรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟหรือดับร้อนหมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือ เย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะของจิตใจ หมายถึง ความสดชื่นชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวายใจ หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะ โมหะ หดสิ้นไป (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2532: 261)

นิพพาน คือสภาวะที่เป็นอมตะ ได้แก่เป็นสภาวะไม่ตาย กล่าวคือเหนือกาลเวลา เพราะสรรพสิ่งทุกอย่างในโลกมีอยู่ชั่วระยะเวลา เป็นสิ่งที่มีการเกิดและการดับ แม้กระทั่งความทุกข์และความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตัวเราเอง ก็เป็นสิ่งที่ไม่มั่นคงถาวร เป็นสภาวะที่มีการเกิดและดับตลอดเวลา ดังนั้นจึงไม่ใช่สภาวะที่เป็นอมตะ แต่นิพพานเป็นภาวะอมตะ เป็นสภาวะที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงระหว่างความทุกข์และความสุข แต่เป็นภาวะที่สงบ พ้นจากการเปลี่ยนแปลง ซึ่งได้แก่ พ้นกาลเวลาหรือไม่เนื่องด้วยเวลา จึงจัดได้ว่า เป็นอมตะ พระนิพพาน คือความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ (ส.สพ. (ไทย) 18/314/335) หมายความว่า นิพพานเป็นสภาวะที่อยู่เหนืออำนาจของกิเลส กรรมและวิบาก ซึ่งมี ราคะ โทสะ โมหะ

พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดุสิตดำ) กล่าวว่าทางลัดไปสู่พระนิพพานไม่มี การปฏิบัติทุกอย่าง ทางตรงนั้นแหละสั้นที่สุด คือจับเอาอารมณ์ที่พระโสดาบันประพาสปฏิบัติ ไปเลย อันดับแรกต้องเคารพพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์จริงๆ อันดับที่สองต้องรักษาศีลทุก ข้อให้บริสุทธิ์ อันดับที่สามตั้งใจเสมอว่าตายแล้วจะไปพระนิพพานคราวนี้การที่เราเคารพพระ พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ รักษาศีลให้บริสุทธิ์ ตั้งใจว่าตายแล้วจะไปพระนิพพาน ต้องมีสมาธิ ควบอยู่ถึงจะทรงตัว ดังนั้นเราจะทิ้งอำนาจานาปาสติ คือการนึกถึงลมหายใจเข้าออกไม่ได้ ต้องนึก อยู่เสมอเสร็จแล้วก็ทวนศีลอยู่ทุกวัน คำว่าพระนิพพานคือการนึกถึงพระพุทธเจ้าที่อยู่บนพระ นิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง(บทสนทนา, พระราชพรหมยาน กับ พระเล็ก สุธมมปญ โณ, 2547:46) ส่วนสำนักวัดพระธรรมกาย เสนอแนวคิดเกี่ยวกับ “พระนิพพาน” ว่าพระ นิพพานเป็นอัตตา เป็นสถานที่อยู่เรียกว่าอายตณนิพพานซึ่งเป็นที่อยู่ของพระพุทธเจ้าและพระ อรหันต์ทั้งหลาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542: 11-12)

จากที่ศึกษาพบว่า กลุ่มแรกมีความเชื่อว่า พระนิพพานมีสถานที่อยู่ เป็นเมืองหนึ่ง ต่างหากจากโลกมนุษย์ เป็นที่อยู่ของโลกทางวิญญานของผู้ทำความดีขั้นสูงกว่าคนธรรมดา ทั่วไป ทรรศนะนี้เป็นวิถีความเชื่อแบบดั้งเดิมคือการนับถือผี หรือวิญญานของบรรพบุรุษ กลุ่มที่สองเชื่อว่าพระนิพพานคือการดับสนิทของกิเลสและตัณหาทั้งปวง เป็นภาวะจิตของพระ อรหันต์ เมื่อบรรลุนิพพานแล้วก็หมดสิ้นภพชาติ ไม่มีการเกิดอีก ไม่มีที่อยู่อาศัย ความเชื่อนี้มี อิทธิพลตามหลักศรัทธาและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท และกลุ่มที่สามเชื่อว่าพระ นิพพานคือเมืองแก้ว เมืองสวรรค์ เมืองบริสุทธิ์ของพระอรหันต์ชีนาสพทั้งหลาย เป็นเมืองหนึ่ง ต่างหากจากโลกมนุษย์ เป็นที่อยู่อาศัยและสิงสถิตของพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อนิพพานไปแล้ว ความเชื่อเช่นนี้ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

5. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาพระนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ทั้งในคัมภีร์ พระพระวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และ ปกรณ์วิเสสต่าง ๆ ตลอดถึงหนังสือ และตำราที่เกี่ยวข้อง ทำให้ผู้วิจัยได้ทราบถึงความหมาย ประเภท ลักษณะ อาการ ไวยากรณ์ ของพระนิพพาน การละกิเลสของผู้ที่เข้าถึงแล้ว และอิทธิพล ความเชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีผลต่อสังคมไทย แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาอิทธิพลความ เชื่อเรื่องพระนิพพานที่มีผลต่อสังคมไทย ยังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็น ได้แก่

1. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานเฉพาะที่ปรากฏในวินัยปิฎก”
2. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานเฉพาะที่ปรากฏในสุตตันตปิฎก”
3. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานเฉพาะที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก”
4. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์ปกรณ์วิเสส”

5. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์อิธัมมัตถสังคหะ”
6. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแนวคิดเกี่ยวกับพระนิพพานคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และในวรรณคดีชาวพุทธไทย”
7. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุพระนิพพานของพระอริยสงฆ์ในประเทศไทย”
8. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุพระนิพพานสำนักปฏิบัติสายพุทธโธในประเทศไทย”
9. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุพระนิพพานสำนักปฏิบัติสายสมาธิในประเทศไทย”
10. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องพระนิพพานสำนักปฏิบัติสายยุบหนอพองหนอในประเทศไทย”
11. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องพระนิพพานสำนักปฏิบัติสายรูปนามในประเทศไทย”
12. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานสำนักปฏิบัติสายพุทธโธ ในประเทศไทย”
13. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานของสำนักปฏิบัติธรรม ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว”
14. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานของสำนักปฏิบัติธรรม ในประเทศกัมพูชา”
15. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานของสำนักปฏิบัติธรรม ในประเทศเมียนมาร์”
16. เรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบพระนิพพานในวรรณคดีพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”
17. เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระนิพพานในพระพุทธรูปมหายานที่มีต่อสังคมไทย”

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มหาวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- กัจจายนเถระ. **คัมภีร์ปทรวินัยแปลและอธิบาย**. แปลอธิบายโดยกลุ่มนิสิตศึกษาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: อุดมการพิมพ์, 2536.
- พุทธทาสภิกขุ. **หลักพระพุทธศาสนา อบรมผู้จะรับแต่งตั้งเป็นตุลาการ ชุดที่ 2 ประจำปี 2500**. พระนคร:ธรรมทานมูลนิธิไชยา, 2511.
- พระคันธกวีจารย์เถระ. **สัมภาววิปาก**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ส.ธรรมภักดี, 2552.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2554.
- _____. **กรณีธรรมกาย**. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสารจำกัด 2542.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.
- พระราชพรหมยาน กับพระเล็ก สุธมมปญโญ. **วิธีทำให้ถึงอรหัตต์ สั้นที่สุด ง่ายที่สุด**. คัดจากหนังสือคำสอนหลวงพ่อดำรง. อุทัยธานี: ณ บ้านอนุสาวรีย์, เดือนมกราคม 2547.
- ยุค ศรีอาริยะ. **วิถีธรรม: ภูมิปัญญาบูรณาการ**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ บุ๊ค เซ็นเตอร์, 2542.
- หลวงเทพรัตนสุโขทัย. **ธาตุปฐพีปกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550.